નારીવાદના સાદ્યંત નિદર્શનની સશક્ત કૃતિ – ‘શોષ’

ડૉ. કેસર મકવાણા

[**‘શોષ’** (નવલકથા) : દક્ષા દામોદરા, રન્નાદે પ્રકાશન, પ્ર.આ. ૨૦૦૩, પૃ. ૧૭+૧૪૮, રૂ. ૮૪]

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા પુરસ્કૃત ‘શોષ’ નવલકથા દક્ષા દામોદરાની પ્રથમ નવલકથા છે. લેખિકાના નિવેદન પરથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે ‘શોષ’નું ગૌત્ર ‘નારીવાદ’માં રહેલું છે. એ ખરું કે ‘નારીવાદ’ના મુખ્ય ઘટકની સાથે દલિત સમસ્યાના ઉપઘટકને પણ તેમાં સૂક્ષ્મતાથી વણી લેવાયો છે. એટલે આ કૃતિ આમ બંને અભિગમથી માણી-પ્રમાણી શકાય એમ છે. અહીં કૃતિના નારીવાદી અભિગમને ઉજાગર કરવાનો ઉપક્રમ છે.

આપણાં શાસ્ત્રોમાં ને સાહિત્યમાં માતૃત્વનો ને એ નિમિત્તે સ્ત્રીત્વનો મહિમા ખૂબ ગવાયો છે. એનો હવાલો આપતાં લેખિકા નિવેદનમાં કહે છે : ‘‘હા... મહિમા ગવાયો છે.

શાસ્ત્રોમાં...

સાહિત્યમાં...

જ્યારે વાસ્તવમાં...?

... ભ્રૂણહત્યાથી જાન બચી તો શારીરિક, સામાજિક, જાતીય અત્યાચારોની લાખો સમસ્યાઓ વચ્ચે જીવન પૂરું કરતી નારી. આ છે સાંપ્રત સંસ્કૃતિની છબિ.’’[૧]

લેખિકાએ ઝાંખેલી આપણી સાંપ્રત સંસ્કૃતિની છબિને ‘શોષ’ નવલકથામાં કલાત્મક રીતે કંડારી આપી છે. કોઈ ‘વાદ’ કે ‘વિચાર’ ગમે તેટલા ઉન્નત હોય તો પણ તેનું કલાકૃતિમાં રૂપાંતરણ એ સાહિત્યકલાની પ્રથમ શરત છે, ને એ રીતે કૃતિના વિવિધ ઘટકોમાં એ કેટલો એકરસ થઈને આસ્વાદ્ય ભૂમિકાને પામે છે એ જ આપણા માટે રસનો વિષય હોય છે.

સાહિત્યમાં બુદ્ધિમાન, સ્વાવલંબી કે વિદ્રોહી નારીપાત્રો જૂના જમાનાથી આલેખાતાં રહ્યાં છે. પણ એ નારીવાદી અભિગમની નીપજ નથી. એ જ રીતે જ્યાં નારીચરિત્રો કેન્દ્રમાં હોય તેવા સર્જનને પણ નારીવાદી દૃષ્ટિએ મૂલવવા ઉચિત નથી. કેમ કે – ‘‘નારીવાદી અભિગમ એટલે કશા ભેદભાવ વગર એક નારીની વ્યક્તિ તરીકે પ્રતિષ્ઠા.[૨] જોકે ‘નારીવાદ’ દોઢ-બે સદીની યાત્રા કરીને જુદા જુદા પ્રાંત-પ્રદેશ ને સ્થળ-કાળ પ્રમાણે પોતીકા રંગરૂપ ધરીને – ક્યારેક લૈંગિક ભેદને આધારે થતા અન્યાય સામેના ઊહાપોહ રૂપે, ક્યારેક પુરુષકેન્દ્રી સંસ્કૃતિ સામેના વિદ્રોહ રૂપે, બંડ રૂપે, મતાધિકારથી સમાન માનવઅધિકાર અને વિશેષાધિકાર સુધી પ્રગટ્યું – પ્રવર્ત્યું છે. આ બધાં આંદોલનોનો મૂળાધાર છે : નારીની વ્યક્તિ/મનુષ્ય તરીકેનો સ્વીકાર.

‘નારીવાદ’ની આ કેન્દ્રીય વિચારધારા અને એના વિવિધ ‘શેડ્સ’ના પરિપ્રેક્ષ્યમાં ‘શોષ’ને જોતાં – મૂલવતાં તેને હાડોહાડ નારીવાદી નવલકથા કહી શકાય તેમ છે. ‘શોષ’માં સંમિલિત ‘નારીવાદ’ એ આ પૂર્વે ગુજરાતી સાહિત્યમાં ‘બત્રીસ પૂતળીની વેદના’ (ઈલા આરબ મહેતા)માં જોવા મળેલો ‘મૂક નારીવાદ’ કે ‘સાત પગલાં આકાશમાં’ (કુન્દનિકા કાપડિયા)માં જોવા મળેલ ‘પ્રચ્છન્ન નારીવાદ’ કે આધુનિક યુગમાં આધુનિકતાને ઉપકાર અસ્તિત્વવાદી અભિગમે નીપજેલી સ્ત્રીની બૌદ્ધિકતા અને જાતીયતાની છબિ પૂરતો સીમિત નારીવાદ નહીં પણ ‘શોષ’માં તો આવા ઉતારચઢાવભર્યા વહેણ પછીનો – નીતર્યા નીર જેવો ‘વિશદ નારીવાદ’ કથાત્મક-કલાત્મક રૂપેરંગે અવતર્યો છે. એ ખરું કે ‘સાત પગલાં આકાશમાં’માં બૃહદ્ નવલકથાની વ્યાપકતા જ તેની પ્રભાવકતા બની હતી, જ્યારે ‘શોષ’માં લઘુનવલની ઘનતા છે ને એ ઘનતાને લીધે જ ‘નારીવાદ’ની સઘનતાનો કલાત્મક આવિષ્કાર તેમાં થવા પામ્યો છે.

‘શોષ’ નવલકથા બે ભાગમાં વિભક્ત છે : પહેલા ભાગનો આરંભ કથા કેન્દ્રીય દંપતી – માધવી-પુરંદરના કચ્છ પ્રવાસના આયોજનથી થાય છે. ને બીજો ભાગ આ દંપતીના કચ્છના – ઐતિહાસિક – પ્રાકૃતિક સ્થળોના પ્રત્યક્ષ પ્રવાસનો છે. બંને ભાગમાં કથાની નાયિકા માધવીની મનોદશાને કથાપ્રવાહ સાથે સૂક્ષ્મતાથી સંયોજી આપી છે. કથાપ્રવાહ અને કેન્દ્રીયપાત્રના મનોપ્રવાહને આમ ઉચિત આયોજનાથી સંઘટિત કરી આપવામાં કર્તાની વસ્તુસંકલના (પ્લૉટ)ની સંપૂર્ણ સૂઝનાં દર્શન થાય છે. બંને ભાગના ભૌગોલિક સીમાડા ઓગાળી દેતી કથાની આંતરિક સંઘટના સરાહનીય છે.

પ્રથમ ભાગના પ્રારંભે આવતું ‘કચ્છ પ્રવાસ’નું આયોજન પતિ પુરંદરના નાટ્યાત્મક વળાંકનો હિસ્સો છે. નાયિકા માધવીના મનોપ્રદેશની વિક્ષુબ્ધ દશા અને કચ્છ-આકર્ષણની રોમહર્ષિતા – ઝંખના એ બેવડી અનુભૂતિની દોલાયમાન ભીંસ અનુભવતી નાયિકા એની આવી દશા-દિશા માટે જવાબદાર પૂર્વઘટનાની પ્રસંગમાળા – પીઠઝબકાર રૂપે – માધવીના મનોપ્રદેશમાંથી સ્મૃતિ સહારે જીવંત થઈ ઊઠી છે. એના જન્મથી લઈ પતિ પુરંદર સાથેના વિક્ષિપ્ત દામ્પત્યજીવન સુધીની એની મનોગતિએ એને કેવી રીતે ‘સ્કિઝોફ્રેનિયા’નો ભોગ બનાવી છે ? એની ત્રૂટક ત્રૂટક પ્રસંગમાળા ઊઘડતી – ગૂંથાતી આવે છે. એ ‘સ્કિઝોફ્રેનિયા’થી ઊગરવા કે પુરંદરની અન્ય કોઈ ગણતરી – માધવી વિમાસે છે. ‘‘પુરંદરે માધવીના માથાને હળવેથી પોતાના ખભે ટેકાવતાં કહ્યું ત્યારે માધવીને ઓચિંતો જ ઉબકા જેવો વિચાર આવી ગયો, ‘લગ્ન સમયે હતી... એવી માંસલ કાયા તો કદાચ રહી નથી. પણ... બાપુની મિલકત હતી એથી ઘણીયે વધી ગઈ છે, ગઈ કાલે સવારે ડાઇવોર્સની વાત કરતી વખતે વજ્ર બની ગયેલ પુરંદરને રાત સુધીમાં મીણ બનાવી દેનાર... શું... એ જ કારણ ?’થી કચ્છ પ્રવાસે જઈ રહ્યા છે એ બધાની ઝીણવટપૂર્વકની વિગતથી અવગત કરાવતો પહેલો ભાગ છે.

બીજો ભાગ માધવીએ કોઈ આંતરિક લગાવથી ઝંખેલી કચ્છભૂમિના પ્રત્યક્ષ પ્રવાસનો છે. માધવીના કચ્છદર્શનનો રોમાંચ, ઐતિહાસિક સ્થળોની મુલાકાત લેતાં એ સ્થળ સાથે જોડાયેલી લોકકથા – પ્રેમકથાનાં પાત્રો સાથે વ્યામોહ રૂપે તાદાત્મ્ય અનુભવતી પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે. પુરંદર જેનાથી બચવા-બચાવવા માધવીને અહીં લાવ્યો હતો એમાં જ માધવી ખૂંપીને રહે છે. પૂર્વજીવનનો લાગણીનો અભાવ માધવીના મનોપ્રદેશને એ દિશામાં સહજ ખેંચી જાય છે. તૃષાતુર કચ્છની રણભૂમિ અને એમાં જાતિભેદને કારણે પ્રેમનું બલિદાન લેનારી દેશળ-રાજલની પ્રેમકથામાં માધવી સ્વજીવનની એકરૂપતા જુએ છે. માધવીના પૂર્વજીવનનુ – રાજેન્દ્ર મકવાણા – સહપાઠી-ચિત્રકાર સાથેના નાજુક-સુષુપ્ત પ્રણયઆકર્ષણના આકસ્મિક અંતના પ્રસંગોના રાજલ- દેશળના પ્રસંગ સાથે અંકોડા જોડતી માધવી આખરે ન્યૂરેરિક હરકતો કરતી ‘કોમા’માં સરી પડવા સુધી પહોંચે એવી માધવીની કરુણ અવગતિ સાથે કથા વિરમે છે.

માધવીની આવી અવગતિનાં બીજ તો છેક એના જન્મ-ઉછેરથી જ નંખાયાં હતાં. પિતાની પુત્રૈષણા પર પાણી ફેરવી બીજી દીકરી તરીકે જન્મેલી માધવી બાળપણથી જ પિતાના સ્નેહથી વંચિત રહે છે. પિતાના રુક્ષ વલણ તળે ઉછેર પામેલી માધવી ભણવા સાથે ચિત્ર-કાવ્ય આદિ

કલા તરફ વિશેષ લગાવ દાખવે છે જે પિતાને માન્ય નથી. ત્યાં જ માધવીની મોટી બહેન પરજ્ઞાતિના છોકરા સાથે પ્રેમલગ્ન કરી ભાગી જાય છે. આ બનાવથી કુરાઘાત પામેલા પિતાના રોષનો ભોગ વળી માધવી બને છે. ક્રુદ્ધ થયેલ પિતા કહે છે – ‘બની શકીશ ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટ તું ?’ ને માધવી આર્ટ્સમાંથી કૉમર્સના થોથાંમાં અટવાઈ પડે છે. રસનાં ક્ષેત્રોથી વિમુખ થયેલી માધવી કૉમર્સમાં માંડ પાસીંગ માર્ક્સ લાવે છે ને પિતાની ઇચ્છા પર પાણી ફેરવે છે. પિતાની અપેક્ષાએ ખરી ન ઊતરેલી માધવીમાં અપરાધભાવ ઘર કરી જાય છે. પિતાના શબ્દો સતત એના મનોપ્રદેશમાં ગુંજ્યા કરે છે. બી.એ.માં ભણવા તો બેસે છે પણ એની વિક્ષુબ્ધ મનોદશા વ્યાકુળ થઈ વિહ્વળતામાં પરિણમે છે. મનોચિકિત્સક પાસે લઈ જવાતાં માધવી ‘સ્કિઝોફ્રેનિયા’નો ભોગ બન્યાનું નિદાન થાય છે. ને ઉપચારમાં ‘એને રંગોમાં ઢોળાવા દેવાનું’ કહ્યું ત્યારે પિતાનું ગણિત ઊંધું પડ્યાનું ને ‘સ્કિઝોફ્રેનિયા’ની વાત ફેલાય એ પહેલાં માધવીને ઠેકાણે પાડવા પિતાએ પ્રયત્નો આદર્યા ને એમાં એ સફળ પણ થયા. દેખાવડા, સુડોળ અને વેલસેટ મુરતિયા – પુરંદર સાથે માધવીને પરણાવી દેવાઈ.

કેટલાય કોડ આંખે આંજીને સાસરવાસમાં પગ મૂક્યો એ રાતે જ હૃદય અભિહત થઈ ગયું હોય એવું માધવીને લાગેલું. પોતે જે ઓરતા ઓઢી-સેવી આવી હતી એમાંનું કશું જ ન પામતાં – પોતે જ પોતાની સામે જાણે ક્ષોભિત થઈ ગઈ. – ‘તારા જેવી છોકરીથી બીજું થાય પણ શું ? બસ.... પરણી ગયાં.’ માધવીનું અંતર રડી પડ્યું. પિતૃસ્નેહના અભાવને પૂરવા મથતી માધવી પુરંદર સાથેના સહશયનમાં પણ સ્નેહતરસી રહે છે. સહશયન પછીની પુરંદરની નિર્લેપતા, માધવીના મનોવલણ તરફની એની બેદરકારી વગેરે એના એકત્વ ઇચ્છતા ભાવમાં – દ્વૈત ઊભો કરે છે. માધવીને લાગે છે કે પુરંદર માત્ર તેના દેહને સત્કારે છે, પણ વ્યક્તિ તરીકે તેની અવહેલના કરી રહ્યો છે. આ તુમૂલ માધવીના મનોપ્રદેશમાં સતત ચાલતું રહે છે. એ માટે એ પુરંદર સાથે વાદવિવાદ પણ કરે છે. પણ રૂડો-રૂપાળો ને વેલસેટ પુરંદર માધવીની અપેક્ષાએ – સર્વ પુરુષ જેવો જ શરીરવાદી ‘પઝેસિવ’ નીવડે છે. સામાજિક રીતે મોભાવાળું ને ‘વેલસેટ’ દેખાતું માધવીનું દાંપત્યજીવન ઉત્તરોત્તર ‘અપસેટ’ થતું જાય છે. લેખિકાએ દાંપત્યજીવનના નાજુક પ્રસંગને એના સૂક્ષ્મ-સંકુલ રૂપમાં આલેખી નક્કર ફિલોસૉફિકલ ભોંય પર નિખાર્યું છે. જેમાં ‘નારીવાદ’નો અસ્સલ મિજાજ સ્ફુટ થતો આવે છે. એવા કેટલાક સંવાદો-વિવાદો ઉદાહરણ રૂપે જોઈએ તો –

– ‘પુરંદર... શરીરની ગરમી મારી અંદરની એકલતાના બરફને પિગળાવી શકતી નથી...!’ (પૃ. ૨૧)

– ‘પતિ-પત્નીનો સંબંધ એટલે નેતા-મતદાતાનો સંબંધ ? સમાગમરૂપી ચૂંટણી પ્રત્યે નેતાને શો મતલબ મતદાતાના અસ્તિત્વ સાથે ?’ (પૃ. ૨૧)

– ‘અંતરની તૃષા છીપાવે નહીં એવા ઝાંઝવાનું જ નામ શું દાંપત્ય છે ? આવા પ્રશ્નની ટાંચણી ખૂંચાડી દઈ પુરંદરના પ્રેમાળ અને શૃંગારિક વર્તનના ફૂલેલા ફુગ્ગાને ફોડી નાખવાની અદમ્ય ઇચ્છાને માધવી રોકી શકતી નહીં... જેની ઉત્કંઠા પ્રેમતત્ત્વની છે... એની પરિતૃપ્તિ માત્ર શરીરાશ્રિત હોતી નથી !’ (પૃ. ૨૩) – કે –

– ‘મારું વૈચિત્ર્ય એ જ છે ને પુરંદર કે હું હૃદયપૂર્વક જીવવા માગું છું, માત્ર શરીરપૂર્વક નહીં...!’ (પૃ. ૨૮)

માધવીના મનોલોકમાં ઊઠતા આવા પ્રત્યાઘાતો માત્ર તર્કપૂત વિચારો ન રહેતાં દાંપત્યજીવનની નક્કર દાર્શનિક ભૂમિકા સુધી વિલસે છે. ‘પ્રેમ’ અને ‘સેક્સ’ને એક જ સિક્કાની બે બાજુ ગણાવતા પુરંદરને માધવી આવો જવાબ આપે છે – ‘હા... પુરંદર... ‘પ્રેમ’ અને ‘સેક્સ’ એક સિક્કાની બે બાજુ છે. એ ક્યારેય ‘એક’ ન જ હોઈ શકે.’ (પૃ. ૨૩) આવા બુદ્ધિગમ્ય સંવાદો સ્ત્રીપુરુષની સમજણને તો વિશદ કરે જ છે. વળી એ પ્રક્ષેપણ આયાસપૂર્ણ ઉમેરણ રૂપે નહિ પણ કથાના ભાગ રૂપે થતું આવતું હોઈ આસ્વાદ્ય નીવડે છે.

‘નારીવાદ’માં નિહિત ‘નારી’ના ‘સેક્સ’ અને ‘જેન્ડર’ના સૂક્ષ્મ તફાવતને ઉજાળતા પણ ઘણા પ્રસંગો અહીં હાજર છે. સેક્સ (બાયોલૉજિકલ) છે. જ્યારે જેન્ડર (સોસિયો-કલ્ચરલ-કોનસ્ટ્રન્ટક) છે. ‘શોષ’ની નાયિકાના બાળઉછેરના પ્રસંગો આ સંદર્ભમાં તપાસવા જેવા છે. પુત્રૈચ્છાની જગાએ પુત્રીનો જન્મ થતાં પિતાના મનોવલણને વ્યક્ત કરતા વર્તન-સંવાદને ધ્યાનથી જોતા કે ‘દીકરો-દીકરી શો ફેર પડે છે ?’ એવા વિધાનની ઓથે બોલનારની માનસિકતા શું હોય છે ? એને કળતા; માધવીના ભણતર બાબતે ઊભી થતી હાલક-ડોલક સ્થિતિમાં; પરિણામ નબળું આવતાં માધવીને પરણાવી દેવાની પિતાની પેરવીમાં કે પરણ્યા પછી માધવીની વિહ્વળતાને ‘ચિત્તભરમ’નો સરપાવ આપતા ફોઈબાના વિધાનમાં દેખીતી રીતે જ ‘સોસિયો-કલ્ચરલ-કોન્સેપ્ટ’નું જ પ્રવર્તન છે. ‘શોષ’ની નાયિકાની ‘એબનોર્માલિટી’ જન્મજાત નથી. એની આવી અવદશા એની આસપાસના સામાજિક-સાંસ્કૃતિક વાતાવરણને આભારી છે. સિમોદ દિ બૂવાએ કહેલું ‘A women is not born but made’[૩] – વિધાન ‘શોષ’ની નાયિકાના સંદર્ભે સાદ્યંત ચરિતાર્થ થાય છે. નાયિકા-કેન્દ્રી આ નવલકથા આથી જ ‘ચરિત્રકથા’ ન બની રહેતાં ‘સમાજકથા’ બને છે. ‘શોષ’ નવલકથાની પ્રસ્તાવનાના શીર્ષક ‘સમાજના કંઠે વળગેલા શોષની કથા’માં પ્રસ્તાવનાકારે[૪] ‘સમાજ’ને ઔચિત્યપૂર્વક યોજ્યો છે. સામાજિકતાનું ચરિત્ર સાથેનું આવું સૂક્ષ્મ ગ્રથન-પ્રવર્તન ‘શોષ’ની આગવી વિશેષતા છે.

પોતાના બહિર્વર્તનનું ગૌરવ લેતો પુરુષ સ્ત્રીના મુક્ત વર્તનને સાંખી શકતો નથી. પુરુષની આ સંકીર્ણ માનસિકતાને ઉદ્‌ઘાટિત કરતા પ્રસંગો પણ અહીં મોજૂદ છે. માધવીના રાજેન્દ્ર મકવાણા સાથેના પરિચય પ્રસંગે પુરંદરના ભાવ-પ્રતિભાવમાં અકારણ અણગમો ઊભરાય છે. એ જ પુરંદરના રશ્મિ મહેતા સાથેના વર્તન-વલણમાં પુરુષસહજ લોલુપતા ડોકાય છે. પરસ્પર વિરોધી વલણ પ્રગટાવતા આ પ્રસંગો પુરુષના બેવડા ધોરણની સહજ ચાડી ખાય છે. આ બધા પ્રસંગો આખરે પિતૃસત્તાક સંસ્કૃતિના વિવિધ આયામો જ પ્રગટાવે છે.

એ જ રીતે સ્ત્રીનો નિજી અનુભવ નિજી ભાષાભિવ્યક્તિમાં પ્રગટાવવાની નારીવાદી ‘નેમ’ પણ અહીં ઘણા પ્રસંગે મોજૂદ છે. આમ તો આખી કથા જ એક નારીના સ્વાનુભવની નીપજ છે. છતાં એક બૌદ્ધિક વ્યક્તિથી અલગ સ્ત્રીસહજ સ્વાયત્ત સંવેદ્ય વિશ્વ જે પુરુષ માટે કાયમી અનુમાનનો જ વિષય છે – એવા શરીરી – નારીદેહીસંવેદ્ય વિશ્વને ઉજમાળતા પ્રસંગો પણ હાજર છે.

“એના નાજુકડા હોઠ વચ્ચેથી માધવીએ પોતાના ઉરમંડલને ક્યારનુંય હળવેથી ખસેડી લીધું હોવા છતાં, ગુલાબની પાંદડી હવાની હળવી લહેરખીથી હળુહળુ કંપે, એમ એના નાજુક ઓષ્ઠ ઉરજ વિનાય ઉરપાન કરવામાં લીન હતા !” (૩૦) કે “ફઈબાના આદેશના પાલન અર્થે અથવા તો માત્ર એમને સારું લગાડવા માટે જ પુરંદરે કરાવેલી મુસાફરીઓમાં બાકાત ન રહેવા

પામેલા રજોદર્શનના કષ્ટદાયી દિવસોમાં ગુહ્યાંગ પર ચીપકાવેલ કપડું સાથળ સાથે ઘસાવાથી પડતા હતા... ઘા... વિદાયક...!'' (૮૬) જેવી સ્ત્રીની સ્વાનુભવમૂલક સંવેદનસંપદાને ચીંધે છે. એ જ રીતે સહશયનનાં એકાધિક વર્ણનોમાં પુરુષ (લેખક)ની પ્રગલ્ભ ભાષાભિવ્યક્તિ નહિ પણ સ્ત્રીસહજ સંયત ભાષામાંય ધારદાર અભિવ્યક્તિ સધાઈ છે. ''વરસાદ થંભી ગયો હોય અને ધરતી પર ઢોળાયેલાં પાણી ઢાળ ભણી દદડી ગયાં હોય, રહી ગયો હોય તો માત્ર કીચડ...' (પૃ. ૩૬) કે પૃ. ૧૨૬ પરનું – ''મૈથુનમગ્ન ગરોળીનું યુગ્મ જોયું... અને જોરદાર ઊબકા જેવું થઈ આવ્યું.'' જેવા અનેક નાના-નાના પ્રસંગોમાં સ્ત્રીસહજ અનુભૂતિ અને અભિવ્યક્તિ બન્નેનો સાદ્યંત અનુભવ થાય છે.

'નારીવાદ'ના પ્રણેતા વર્જિનિયા વુલ્ફે 'A Room of Onces Own'માં નારીલેખન-ની હિમાયત કરી છે. ''સ્ત્રી શા માટે કલાના ક્ષેત્રે કશું કરી ના શકી ?'' એવો પ્રશ્ન ઉઠાવી વુલ્ફ કહે છે કે વૈચારિક સ્વાતંત્ર્ય વગર, પોતીકી આવક વગર અને અલાયદા ઓરડા વગર કવિતા રચાવી શક્ય જ નથી.''[૫] વુલ્ફના આ ચિંતનનો વિનિયોગ 'શોષ'ની કથામાં પણ સમાંતરે ગૂંથાયો છે. સ્ત્રીલેખનની અડચણો અહીં કથારંભેથી જ પ્રવૃત્ત છે. સહપાઠી રાજેન્દ્રને બતાવવા માધવીએ લખેલી કવિતાની નોટ બાપુના હાથમાં આવી જતાં ખિન્ન નજરે બાપુ કહે છે, ''હવે પછી આવું ન લખાય એની કાળજી રાખજે. ધ્યાન પરોવવાનું છે ભણવામાં – માત્ર ભણવામાં જ. રીમેમ્બર ઇટ ઓલ્વેઝ !'' (પૃ. ૯) કલા પ્રતિ આરંભનો આ વિરોધ પરણ્યા પછી પણ પુરંદરના અણગમા રૂપે લંબાતો આખરે દામ્પત્યમાં વિખવાદનું નિમિત્ત બને છે. ત્યારે માધવીની કલાપ્રતીતિ આવા નૈરાશ્યમાં પરિણમે છે. ''હું... કલાકાર ક્યારે હતી ? મારું ચિત્ત તો મારી કલાને જન્મતાં જ વધેરી નાખવાની વધભૂમિ છે. માતા યે હું ને જલ્લાદ પણ હું ! ઘૂંટી નાંખીશ ગળું મારા ચિત્તોદરમાં અંકુરિત થાય એ પહેલાં જ મારી સિસૃક્ષાના ભ્રૂણનું.'' (પૃ. ૬૭)

આમ, 'નારીવાદ'ની લગભગ તમામ પ્રમુખ લાક્ષણિકતાઓનો 'શોષ'માં કલાત્મક વિનિયોગ સધાયો છે. એટલે 'શોષ'ને નારીવાદના સાદ્યંત નિદર્શનની સશક્ત કૃતિ તરીકે આપણે નિશંક ઓળખાવી શકીએ. વળી 'નારીવાદ'ના પ્રમુખ પ્રવાહની સાથે 'શોષ'માં અન્ય પ્રવાહ – આયામો પણ આસ્વાદ્ય છે; જેવા કે – સંઘટિત વસ્તુસંકલનના દલિત પ્રશ્નોનો સૂક્ષ્મ વણાટ, સંસ્કૃતપ્રચુર અને કલ્પનમંડિત ભાષા, પાત્રોનું મનોવિશ્લેષણાત્મક આલેખન, વાતાવરણનું મનો-ભૌગોલિક ગ્રથન અને એ બધાંનું સહજ સંમિલિત રૂપમાં પ્રસ્ફુટન 'શોષ'ને સંઘેડાઉતાર કૃતિ બનાવે છે. સાહિત્ય પરિષદના એકાદ ઇનામથી પોંખીને વિસારે પાડવા જેવી આ કૃતિ નથી. અલબત્ત અન્ય પુરસ્કારોથી પણ મંડિત થઈ શકે એવી 'શોષ'ની આંતર-બાહ્ય ક્ષમતા છે.